Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 41, Ekim 2019, s. 11-31

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.36867>

Doç. Dr. Özcan BAYRAK

Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi, ozcanbayrak@gmail.com

Mehmet ÇELİK

Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Doktora Öğrencisi

TÜRK KÜLTÜRÜNDE VE DÜNYADA KUKLA

Özet

Kukla, geçmişten günümüze Türk dünyasında ve dünya milletleri arasında kendisine yer bulan seyirlik halk sanatlarından biridir. Kökeni itibarıyla insanlık tarihi kadar eskilere dayanmakla birlikte ilk kimler tarafından kullanılmaya başlandığı ve yayılma alanı hakkında ittifak yoktur. Kuklanın, insanlığın tabiat ile olan ilişkisi neticesinde animizmin de etkisiyle ortaya çıkışı, doğal bir süreçte dayandırılmaktadır. Bu üç boyutlu nesneler, geçmişte daha çok dini amaçla ve eğlence amacıyla kullanılmakla birlikte son yüzyıllarda sanatsal kimliğine kavuşmuştur. Doğu ve Batı medeniyetlerinde farklı boyut ve yapılarla, farklı amaçlar için kullanılan kukla, önemli bir kültür ögesidir. Türk toplumunda kuklanın uğur getirdiğine inanılmış, hastalıkların iyileştirilmesinde ve türlü eğlencelerde kullanılmıştır. Özellikle şamanlar tarafından yuğ törenlerinde insanları etkilemek için kullanılmıştır. Tarihsel gelişiminde varlığını daima sürdürmüş olan kukla, günümüzde toplumsal hayatta ritüellerde, eğitimde, sağlıkta, festival ve eğlencelerde kullanılmaktadır. Bu çalışmada kuklanın kimliği, gelişimi, Türk ve dünya milletlerindeki yeri ve kukla çeşitleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kukla, Kukla Türleri, Geleneksel Tiyatro

PUPPET IN TURKISH CULTURE AND IN THE WORLD

Abstract

Puppet is one the theatrical folk arts having a place in both Turkish world and world nations from past to present. Having a ancient origin as old as human history, there isn't a agreement about by whom to be first used and its range. Its

showing up as a result of human nature with the effect of animism has been based on a natural process. These three dimension objects which were mostly used for religious and entertainment purpose in the past have gained its artistic identity in the recent centuries. Used in different formats and shapes for different purposes in East and West civilizations puppet is an important culture element. In Turkish society puppet is believed to bring good luck and is used for treatment and in several entertainments. It was especially used by shamans in yug ceremonies for impressing people. Having maintained its entity in its historical development, puppet is being used in social life rituals, education, health, festivals and entertainments today. In this work identity, development, place in Turkish and world nations and kinds of puppet have been analyzed.

Key Words: Puppet, Kinds of Puppets, Traditional Theatre

I. GİRİŞ

Düşünce ve hislerimizin izdüşümü olan sanat, insanoğlunun merak ettiği nesne ve durumlara yeniden bakış, görülemeyeni gösterme eylemidir. “Bir şey yapmada gösterilen ustalık”¹ anlamında kullanılan sanat, Arapça kökenli bir sözcüktür. İnsanoğlu ilk mağara resimlerinde dahi avlarını resmederken işin sanatsal yönünü eksik bırakmamıştır. Kaldı ki günümüz insanın hayat içerisindeki eylemlerinde sanatsız kalması şaşılacak iştir. Tolstoy¹’un da ifade ettiği gibi: “ Sanat, insanın yaratılışından kaynaklanan ve dünya durdukça var olacak bir etkinliktir” (Tolstoy, 1996, s. 56). Sanat bir milletin bekası için gerekli ana damarlardan biridir. Mustafa Kemal Atatürk, “Sanatsız kalan bir ulusun hayat damarlarından biri kopmuş demektir” (Atatürk, 1923) özlü sözüyle milletimizin sanattan uzak durmaması gerektiğini ifade eder.

Sanat yalnız bir milletin tekelinde değildir. Sanatın evrensel bir değer olduğu da aşikârdır. Tiyatro, evrensel sanatlardandır. Sanat, çağdaş anlamda yüzey, hacim, ses, dil, dramatik ve eylem sanatları olarak ayrılır. Dramatik sanat içerisinde kendisine yer bulan “Tiyatro ise sanatları kucaklayıp kaynaştırır” (Oral, 2003, s. 17). Ortaoyunu, meddahlık ile birlikte geleneksel Türk tiyatrosu olarak da bilinen, geleneksel Türk el sanatlarının içerisinde yer alan Türk kukla sanatı, karma sanatlar gurubuna girer. Karma sanatlar hareketli; fakat esas malzemesi insan toplum ekseninde oluşan, her türlü dramatik çalışmaları kapsar. Sinema, ortaoyunu, tiyatro, kukla, meddahlık bu sanat türüne girer.

Dünya genelinde milletlerin ortak değerlerinden biri de kuklanın varlığıdır. Dünyanın her kıta ve bölgesinde pek çok amaç için kukla kullanılmıştır. Çin, Yunan, Hint, Mısır, Türk medeniyetlerinde kukla kullanımı oldukça yaygındır. Bu kullanım kuklanın tarihi gelenek içerisinde insanlar üzerindeki etkisini anlamak için yeterlidir.

Türk kültüründe şamanların, kuklaları üzerlerinde taşımaları ve pek çok ritüeli kuklalar ile gerçekleştirmesi kuklanın etkisini göstermektedir. Şamanizm inancına sahip olan Türkler, toy ve festivallerde, hastaların iyileştirilmesinde, uğur getirilmesi için kukla kullandığı görülmektedir. İslami inancı benimseyen Türkler toplumsal hayatta kuklanın kullanımını dini inanç gereği sınırlandırmıştır. Bununla birlikte kukla kullanımı hala devam etmektedir.

¹ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=sanat

Ulu Önder Atatürk, 1936'da Muhsin Ertuğrul'a destek vererek tiyatroya gereken önemi vermiş ve ilk tiyatro salonumuz açılmıştır. Halkevlerinin kukla tiyatrosu alanında yetkin çalışmaları olmuş; fakat 1950'de Halkevlerinin kapatılması ile öz tiyatromuz ilgisizlikle boğuşmuştur. Günümüze kadar kukla belli sanatçıların desteği ile varlığını devam ettirmiş ve kukla son zamanlarda dünya çapında kukla festivalleri ile kuklaya ilgi ülkemizde artmıştır. Birçok ilimizde kuklaya giderek artan bir ilginin söz konusu olduğu bilinmekte; fakat bu kukla tiyatrosu için yeterli değildir. Avrupa ülkelerinde “kukla sanat merkezleri” bulunmaktadır. Kukla pek çok alanda kullanılmaktadır.

Kukla ve Kuklanın Kökeni

Kukla, insanoğlunun tarihi kadar eski, evrensel değeri olan çeşitli ve basit maddelerle yapılan bir oyun aracıdır. Kukla, sanatsal değeri olan, üç boyutlu bir nesnedir. Kukla nedir sorusuna pek çok cevap verilebilir. “Geçmişten günümüze çocukların vazgeçemediği ilgi alanlarından bir tanesi...” (MEGEP, 2007, s. 1) şekliyle tanıtılan kukla “Kukla ne kadar gerçekçi olursa olsun, gönüllerimizdeki ve beyinlerimizdeki ayrı bir dünyayı bizden alıp bize veren varlıklardır” (Oral, 2003, s. 26) ve 2012 yılında yayınlanan Türkçe sözlükte de: “1. Hareketli yerleri iplikle sanatçının parmaklarına bağlanarak veya eldiven gibi bir kesiti kullanarak bir perdenin üzerinden oynatılan, bez, karton vb. hafif nesnelerden yapılmış insan ve hayvan figürleri,” olarak ifade edilmektedir.

Orta Asya kökenli, gelenek dahilinde sayılan kukla oyunu seyirlik oyunlarımızdandır. Kukla oynatan kişilere kuklacı denilmektedir. El veya ipele oynatılan kuklaları oynatma esasına dayanan kukla oyununun, sahne oyunu düzeninde oynatılmasına kukla tiyatrosu denir. Kukla, 17. yüzyıla kadar lubet, suret, kabarçuk, korçak, hayal, çadır hayal, piyade çadırı gibi isimlerle anılmış; 17. yüzyıldan itibaren sadece kukla terimi kullanılmıştır. Batılı anlamda kukla oyunu ise 18. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmakla birlikte bunda Thomas Holden'in etkisi söz konusudur. (Uslu, 2007)

Kukla için günümüz kukla düşünürü Henryk Jurkowski kuklayı sahne üzerinde “dönüşmüş” olan bir nesne şeklinde ifade eder. Dönüşümden kasıt kuklanın sahnelenmesi itibarıyla nesneyken yaşayan bir rol kişisine ya da karaktere dönüşümü ifade eder. “Kukla, seyircinin zihninde canlı kılınan bir çeşit nesnedir” (Jurkowski, 1988, s. 40). Çünkü kukla bir çeşit canlandırmadır.

Kukla, Latince “pupa” kelimesi olarak ifade edilmektedir. Onur(2002, s. 33), “Pupa kelimesinin Latin dilinde “kız çocuğu”, “oyuncak bebek” ya da küçük varlık olarak kullanıldığını...” ifade etmekte ve bu da kuklanın bebekler için kullanılan oyun aracı anlamını taşıdığını göstermektedir. Türk edebiyatında Divanı Lügatit Türk gibi günümüze ulaşan kaynaklarda da kukla, “oyuncak” ve “kız çocuğu” anlamlarında kullanılmaktadır. Bu da dünya genelinde kuklaya bakışın benzerliğini göstermektedir.

Günümüzde ulaşılabilen bilgilere ve kaynaklara göre kukla, “İlk insanların yaptıkları totemlere, şaman danslarında kullanılan maskelere, gerçekten yanılsamaya ve yanılsamadan gerçekliğe ulaştığımız bir illüzyondur” (Baird, 1996, s. 74). Baird'in de ifade ettiği gibi kuklalar ilk insanlar tarafından dini bir obje olarak kullanılmıştır. Maskelerin özellikle savaşlarda düşmana korku vermek için kullanıldığı, maskeyle doğanın güçlü etoburlarıyla kişinin kendisini

özdeşleştirmek istediği açıktır. İlk insanlar Animizm'in etkisiyle nesnelerin de ruhu olduğu inancını taşımış ve onların figürlerini kullanarak zamanla bu figürler bir karaktere dönüşüp kuklanın ortaya çıkışı gerçekleşmiştir. Afrika kabilelerinde ayin ve kutlamalarda bir obje olarak kullanımı hâlâ devam etmektedir. Kuklaların böylesi bir kullanımı Orta Asya Türklerinde şamanlar vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Eski Mısır'da, Hindistan'da, Çin'de ve kadim medeniyetlerde de yaygın bir şekilde benzer amaçlarla kullanılmıştır.

Asıl itibarıyla kuklanın Anadolu'ya nasıl geldiği ile ilgili kesin bir bilgi yoktur. İvgin' in de ifade ettiği gibi kuklanın "Orta Asya'da Türkler arasında yaygın olarak oynatıldığı, göçler sırasında Anadolu'ya getirildiği görüşü ağırlık kazanmaktadır." (İvgin, 2000, s. 66). Bunun yanında dünyanın pek çok yerine de nerden geldiği, ilk kimlerin getirdiği hakkında ortak kabule dayalı bir durum söz konusu değildir.

Türkistan, Özbekistan ve Orta Asya Türklerinde kukla oyunlarına "Çadır Hayal" ve "Kol Korçak" adı verildiğini biliyoruz. Anadolu'da bebek anlamına gelen "Korçak, kudevcuk, kuçav, kavur, konçak, kaburcak, kavurcak, goğurcak" kelimelerinin günümüzde dahi yaşadığı, bunların hepsinin ilk anlamları yanında kukla ve bebek anlamına geldiği araştırmacılar tarafından kabul görmektedir. Çocuklar için var olan kukla Türklerde eğlence ve sihirde kullanılmış olmasının yanında daha çok dini amaçla kullanılmıştır. "Orta Asya şamanları ölüm törenlerinde ölünün ruhuna yardım etmek amacıyla taştan veya tahtadan yapılmış "kukurcak" denilen kuklalar kullanıyorlardı (MEGEP, 2007, s. 5)."

Orta Asya Türklerinde, özellikle Özbeklerde çok zengin bir kukla geleneği bulunmaktadır. Türklerin yaşadığı Orta Asya'da verilen kuklanın bilinen iki türü bulunmaktadır. Bunlardan biri "çadır hayal" ipli kukladır. "Kol Korçak" veya başka adıyla "Dest Korçak" da el kuklası olarak bilinmektedir. Osmanlılarda özellikle XIV. yüzyıl ve sonrasında kukla çok yaygın ve çeşitlidir. Zamanın şenliklerindeki minyatürleri gösteren pek çok eski kaynak, kuklanın çeşitli ve yaygın olarak kullanıldığını gösterir.

Geleneksel kukla tiyatrosu öz değerleriyle devam etmekte ve günümüzde hâlâ ritüel özellikleriyle varlığını sürdürmektedir. Oral (2003, s. 25), kuklanın köken itibarıyla Orta Asya'dan geldiğini, oradan Anadolu'da zenginleştiğini ve İstanbul'da son şeklini aldığını ifade ederken; Türk halk tiyatrosunun "dünyanın en güzel, en çok dala sahip, en gerçekçi halk tiyatrosu" olduğunu ifade eder. Anadolu köylerinde kukla, asırlar boyunca öz şeklini mümkün olduğunca korumaktadır. Fakat şehirlerde görülen kukla tiyatrosunun ayrı bir yapı ve işlevde olduğunu ifade etmektedir. Anadolu köylüsü günümüzde bile yağmur yağdırmak için kuklalar kullanmaktadır. "Bu kukla bebeklere Bebek, Çaput Adam, Kepçe Kız, Bodi Bostan, Gelin Gök, Kepçe Başı, Su Gelini, Kodu Gelin isimleri verilmektedir." (And, 1977, s. 96).

Kukla bebeklerin, büyücülükte kullanımı da söz konusudur. Büyü olayı insanları bir parça da olsa kukladan çekinmeye itmiş ve insanlar kuklaya doğaüstü bir anlam katmaya başlamıştır. Kuklaların, içerisinde gizil güçleri barındırdığına inanılır. Kızılderililer, seilmeyen biri için o kişinin tahtadan bir kuklasını yapar ve bu şekilde iğne benzeri bir şeyler kuklaya batırarak o kişinin acı çekeceğine inanırdı. İğne kuklanın hangi tarafına saplanırsa gerçek kişinin o bölgesinde aynı acı hissedildiği düşünülür. Büyücü o kişinin ölmesini isterse o zaman da o kukla yakılırdı. Pek çok Hollywood filminde bu ve benzeri sahneler kullanılmıştır.

Anadolu insanının, gerek büyücülükte kullanımı gerekse de dini vecibeler gereği kuklaya bakışı olumsuzdur. Bu da kuklaya ilginin azalmasına sebep olmuştur. Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde bu ilgisizlik sonucu kısıtlı kullanım söz konusudur.

Dünya genelinde var olan pek çok millet, sosyal ilişkileri gereği belli değer yargılarını yerine getirmek için ortak kabullere sahiptir. Milletlerin ortak kabulleri millî varlığı devam ettiren kültür öğeleridir. Kültür öğelerinin oluşumunda pek çok etkinlik diğer bir etkinliği etkiler ve zamanla kültür öğelerinde ortak payda kavramı şekillenir. Her milletin kendi kültür öğeleriyle oluşan kukla, eski kadim uluslardan itibaren kullanılması sebebiyle ulusların ortak kültür mirasıdır. Kuklalar, geçmişten günümüze pek çok medeniyette; ritüellerde, büyücülükte ve tiyatral işlevde kullanılmıştır.

Dünyada Kukla

Dünyada kuklanın kökenine bakılırsa uzun bir zamana tarihlendirilmektedir. Bu köken daha çok Doğu kültürleriyle ilişkilendirilmektedir. Hint kültüründe 4000 yıl öncesi Sanskrit metinlerinde geçmekte ve kuklaların tanrılar tarafından korunduğu ifade edilmektedir. Bu da kuklaların gücünü ve etkisini görmek adına önem arz etmektedir. Carrol(1999), bu konuda Hint geleneğinde kuklaların insan aktörlerden önce var olduğunu dile getirmektedir.

Kuklaların, Çin kültüründe gölge kuklası olarak gelişimi bin yıl öncesinde de eskidir. Burmese kuklaları, Japon Bunraku kuklaları, Vietnam’da su kuklaları da çok eskilere dayandırılmaktadır.

Avrupa’da kuklaların milattan önce Yunanlar tarafından kullanıldığı ve Romalıların etkisiyle yayıldığı bilinmektedir. Ortaçağ’da kilise etkisi sonrasında Rönesans ile birlikte tüm kıtaya yayılma göstermektedir. Kuklaya sanatsal dönüşümünde düğ ve prensler gibi devlet büyükleri de saraylarında yer vermiştir.

1. Doğu’da kukla

Mısırlıların ölümden sonra yaşandığına dair inancı sayesinde kukla ile ilgili birçok eser günümüze kalmıştır. Yapılan kazılarda çocuk mezarlarında ortaya çıkarılan ve MÖ 3-4 bin yıl öncesine dayandırılan ağaç veya fildişinden yapılmış bebekler bulunmuştur. “Çünkü Mısırlılar ölümden sonra yaşandığına inandıkları için mezarlarına bebeklerini de koyarlarmış” (Aygün, 2012). Aynı zamanda piramitlerde kukla oynatma kabartmaları da Mısır’da kuklanın etkin bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.

Hindistan, günümüzde hala dev kuklaların kullanıldığı, kukla geleneğinin çok eskiden beri var olduğu kadim bir medeniyettir. Metin And(1969), Hindistan’da Çingenelerin kukla ismini ve oyununu getirmiş olabileceği ile ilgili varsayımlardan bahseder ve bunun ortak bir kabule dayanmadığını dile getirir. Hindistan’daki eski bir inanca göre; “Kuklalar insanları eğitmek ve eğlendirmek için yeraltından gönderilmiş yaratıklardır” (Puschke, 1962, s. 5). Tanrı Vişnu’nun destanları Mahabharata ve Ramayana’da kuklaların başrol oynadığı temsiller bulunur. Bu da Hint kültüründe kuklanın çok eski zamanlardan beri kullanıldığını ve kuklaya değer verildiğini gösterir. Öyle ki bu mevzuda eski bir Hint atasözü şöyle der: “ Kukla oyunu, Tanrılar tarafından kutsandığı için, asla ölmeyecektir. “Bu söz bize, kukla tiyatrosundaki millî kaynağın, kutsal bir amaç için var olduğunu, yaratıcı şekil verme içgüdüsünün, kendini yaşatan kaynağı beslediğini, daima yeni ürünler vücuda getirerek yeni sayfalar açtığını kavratmaktadır” (Puschke, 1962, s. 5).

Asya’da kuklanın gelişimi incelendiğinde Hint etkisinden bahsetmek gerekir. Bu konuda Doğu tiyatrosunun ilk örneklerine burada rastlanılmaktadır. “Burma, Siyam, Malaya, Endonezya ve Seylan’ın dramatik edebiyatında Hint etkisi güçlü bir biçimde hissedilir” (Aung, 1937, 34). Bunda Hinduizm’in de etkisinin olduğu söylenebilir; çünkü kuklayla ilgili masallar ve destanlar dini niteliktedir. Kuklaların konularını dini konulardan alması ve Burma, Siyam, Malaya, Endonezya ve Seylan gibi ülkelerde Hint dinlerindeki etkisi bu sonucu doğurmaktadır.

Endonezya’da kuklacılara “dalang” denilmektedir. Dalanglar sadece kukla oynatmaz aynı zamanda şifacı ve rahiptir. Bu yönüyle Orta Asya Türk şamanlarına benzerlikleri bulunmaktadır. Cava bölgesi için kuklalar sadece kukla değil aynı zamanda atalarının ruhlarını taşıyan büyüleyici temsillerdir. Tayland bölgesi kuklalar incelendiğinde süslerin ve kıyafetlerin zenginliği, bu kuklaların ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu önem kuklalar için kutsal bir güç arz etmektedir.

Şekil 1. Tayland Kuklası²

Asya’da kuklanın gelişimi adına kullanımı oldukça yaygındır. Çin ve Hind etkisini saymakla birlikte bazı ülkelerde bu sanat özgün bir şekilde gelişmiştir. “Doğu ülkelerinin dramatik biçim ve kompozisyonlarındaki ortak özelliklerin bazıları Doğu tiyatrosunun kuşkusuz ilk örnekleri olan Hint dramatik modellerinden alıntılara işaret ediyor gibidir. Burma, Siyam, Malaya, Endonezya ve Seylan’ın dramatik edebiyatında Hint etkisi güçlü bir biçimde hissedilir” (Aung, 1937, s. 34, 36). Kuşkusuz bu etki, dini kutsallığı sebebiyle etkili, büyük “Tanrı Vişnu” dan gelmektedir.

² Axis 2000, Büyük Ansiklopedi, 1999, s. 408.

Obraztsov (1961, s. 26), Çin ve Hindistan'da korunan geleneklerin tüm ülkeleri marionettenin kökeni saydığını ifade eder. Hatta bir Çin masalının ipli kuklalar ile ilgili olarak MS 1000 civarında, Chou hanedanının İmparatoru Mu-Wang önünde, Yen-Sze ya da Yang Shih'in bir saray gösterisinde ipli kuklaları kullandığını ifade eder.

Denilebilir ki Çin, kadim bir kültüre sahiptir ve kuklayla ilgili geçmişi çok eskilere dayanmaktadır. “Çin’de kukla birkaç bin yıl önce başlamıştır ve ipli kuklaların (marionette). M. Ö. 8. yy.dan beri kullanıldıkları ileri sürülmüştür. Bunun karşısı bir tez ise kaynağın Hindistan veya İran’dan çıktığını, oradan Çin’e gidip mükemmele eriştiğini varsaymaktadır” (Puschke, 1962, s. 5).

2. Batı’da kukla

Kukla sözcüğünün köken olarak Yunancadan geldiği kabul görmektedir. Bu vesileyle kayıt tutma geleneğine sahip Yunanlılarda, kayıtlardaki ilk bilinen kuklacının da Dionisos Tiyatrosu’nda gösterisini sunan, Yunanlı Potheionos’tur. Yaptığı gösterilerin de kukla tiyatrosu bakımından işin ilkel başlangıç noktası olduğu belirtilir. Yunanistan’da hayatın pek çok alanında kuklalara yer verilmektedir. Eski Yunan’da da tapınaklarda, tören alanlarında ve ergenlik törenlerinde kimi zaman anıtsal boyutlarda hareketli heykellere yer verilir. “Kukla gösterisine benzeyen bir başka olay da Xenophon’un Atinalı Kallias’ın evine İ. Ö. 422’de yaptığı ziyaret sırasında olmuştur. Dönemin zenginlerinden olan ev sahibi Kallias konuklarını eğlendirmek için Syracuse’dan gezginci bir kuklacı getirtmiştir” (Ökmen, 2000, s. 50).

Bazı iddialar, kuklanın Antik Yunan medeniyetinden doğduğunu iddia etmesine karşın kuklanın Yunan kökenli olmadığına dair görüş de vardır. Ebüzziyâ Mehmed Tevfik tarafından 1880 ve 1912 yılları arası çıkarılan *Mecmû’ a-i Ebüzziyâ’nın “Kukla”* başlıklı yazısında kuklanın Avrupa kıtasına M.Ö. dört yüz yıl evvel geldiğini ifade etmektedir. Sokrates’in kuklalar hakkındaki “Baz’ iplikler vâsıtasıyla tahrik edilen heykelcikler” diye tarif etmesi dahi o güne kadar Yunanistan’da meçhûl olmasına delildir (Nazlı, 2016, s. 213).” İfadesi ile kuklanın Avrupa kökenli olmadığı gezgin Avrupalıların kuklaları getirdiği anlaşılmaktadır.

Antik çağda kukla tiyatrosu, VI. yüzyılda Yunan toplumunda dinsel ayinlerden farklı olarak ilk defa bir sanat türü haline gelmiştir. M. Ö. 4. yüzyılda kukla, genel bir eğlence aracıdır. Yunancada kuklanın karşılığı olan kelime “neurospatos” tur ve neuron’nun ip anlamına gelmesinden hareketle o dönemde kullanılan kuklaların marionetteler olabileceği düşünülmektedir. “Koree” kelimesinin “Eli kaplayan elbise koludur” gibi ikinci bir anlamının olmasıyla el kuklasının da yaygın olabileceği hakkında fikir yürütmemize sebep olmaktadır.

Roma’da kuklanın M. Ö. 400’lerde bilindiği yer almaktadır. Romalılar, Eski Yunanistan’ı ele geçirdikten sonra Yunan kültüründen oldukça etkilenmiştir. Bu kültür etkileşiminde kuklalara da rastlanılmaktadır. Roma medeniyetinde varlıklı ailelerin evlerinde özel olarak kukla gösterileri düzenlediği bilinmektedir. Kuklacılar zamanla şatolara ve saraylara da giderek orada temsiller vermişlerdir.

Romalıların Hristiyanlığı kabulünden sonra da kukla oynatımı devam etmiştir. İlk Hristiyanlar, kuklaları simgesel anlamda kullanmışlardır. Özellikle bazı canlandırmalarla insanlarda daha iyi bir etki bırakabileceklerini görmüşlerdir. Hatta Hz. İsa’nın doğumu gibi canlandırmalar, insanlar üzerinde din duygusunun aşılması bakımından önemlidir. Belli bir

dönem kilise tarafından kuklaların yasaklanmasına rağmen bazı sahnelemelere de göz yumulmuştur. Bu bakımda Eski Mısır'da pagan rahiplerin de aynı düşüncelerle kukla kullanımına ayrı bir önem göstermesi, kuklaların ne kadar etkili bir vasıta olduğunun bilinmesi açısından önemlidir.

Kilise tarafından da desteklenen kukla sanatı gelişimini sanat olma yolunda devam ettirmektedir. Roma İmparatorluğunun 5. yy.da parçalanmasıyla kukla serbestliği açısından gelgitler yaşanmıştır. Kilisenin İncil'den sahneleri ele alan oyunları önce serbest bırakması ve sonra yasaklaması kukla tiyatrosunu olumsuz etkilemiştir. Bu şekilde kuklacılar, gösterilerini kuytu köşelerde sürdürmek zorunda kalmışlardır. Sirklerin kapatılması ve çalışanlarının topraklardan sürülmesi, içlerinde “gezgin kuklacıların” da bulunduğu göstericilerin Avrupa'yı dolaşmalarına ve birçok yerde kuklanın tanıtılmasına sebep olmuştur. Kuklacılar kentten kentte dolaşarak fars, slaptick ve gölge oyunlarından oluşan repertuarlarını sunmuşlardır. Kukla sanatı bu şekilde artık şenliklerde, panayırlarda; şehirden kasabalara ilgi görülen yerlerde gezici bir şekilde varlığını sürdürmeye devam ettirmiştir.

Rönesans devri ile birlikte bütün sanatlar gibi sahne sanatları da ilerlemeye başlamış ve halkta yeni bir tiyatro zevki uyanmıştır; İtalya'da Papalığın bulunduğu Vatikan bölgesi haricinde sahne sanatları din dışı konularda insanları eğlendirmesini bilmiştir. Her tarafta küçük küçük tiyatrolar kurulmuş, meydanlarda halka temsiller verilmiştir. Bunlar arasında kukla tiyatroları da görülmüştür. Kuklacılar hemen dört direk dikerek üstüne bir kırmızı bez gerer ve içine girip etrafa toplanan halka ve çocuklara gülünçlü piyesler oynatırlarmış. Dönem içinde, bu kukla oyunları artık tiyatro gibi piyeslerle oynatılmışlardır.

Kuklaların 13. yüzyıl sonrasında tüm Avrupa'ya yayılmasında kültür alışverişinin yoğun bir şekilde yaşanması etkili olmuştur. Gezgin kuklacılar sayesinde kukla, başta İtalya olmak üzere Fransa, Almanya, İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerine hızlıca yayılmıştır. Bu da ortak kukla mantığını oluşturmuştur. Kukla devinimini etkileşimler yoluyla sürdürmüştür. O kadar ki zamanın İtalya'sında kuklacılar istedikleri alana kukla sahnesini hazırlamakta ve gösterisini sunmaktadır. “İtalya'nın büyük şehirlerindeki tiyatrolara zarar vermemek için bir zamanlar açıkta kukla oynatılması yasak edilmiş ve kapalı yerlerde de ancak güneş batıncaya kadar oynayabilmeleri serbest bırakılmıştır” (Arnott, 1964, s. 54). İtalya'nın Sicilya, Napoli, Palermo şehirlerinde kukla oyunu oynatılmaktadır. Punch ve Judy kukla oyunları “... ilk kez 300-400 yıl önce Napoli'de oynanmaya başlanmıştır (Wölgang, 1986, s. 249; Baird, 1966, s. 85).

Diğer Avrupa ülkelerinden Almanya'da kuklaya bakıldığında kukla hareketi Doktor Faustus'a tarihlendirilmektedir. “1832 yılında Goethe'nin Faust'u ile Kasper karakterine dönüşmüş, o da günümüze Punch' ın bir kopyası olarak ulaşmıştır (Puschke, 1962, s. 56).

16. yüzyıldan sonra kuklacılığın yükünü omuzlayan gezgin kuklacılar Asya'da ve Avrupa'da köyleri, kentleri, panayırıları dolaşmaya başladılar, şatolara ve saraylara girdiler. Gösteriler salonlara girdi ve dönemin devlet büyükleri tarafından desteklendi. Dönemin prensleri ve kralları kukla için seslendirme ve canlandırmada kendi bünyesinde bulunan sanatçıları teşvik etti. Bu süreç, kuklacılık sanatını ve tekniğini geliştirdi, konular ve tipler zenginleşti. Hayata ve topluma dair birçok konu kuklada kullanıldı. Eğlence ağırlıklı da olsa, toplumların olayları ve ünlü kişileri ile yönetimleri de gösterilerde yer almaya, taklit ve tenkit edilmeye başlandı (Oral, 2003).

Marionette kelimesi Fransız toplumunda kukla için kullanılmaktadır. “Oysa Marionette sözünü genel anlamda şöyle tanımlamak gerekir: Marionette, ip, tel veya sırık üstünde duran eklemli kukladır (Aygün 2012, s. 14).” Marionette kuklaları Fransa’da Hz. Meryem’in hayatını anlatan temsillerde kullanılmıştır. Dini figür olarak kullanılan marionetteler 16 ve 17. yüzyılda güldürü ve sosyal konularda da kullanılmıştır. Marionetteler 16 ve 17. yüzyılda popüler olmaya başlamıştır. 14 ve 15. yüzyılda İtalya’dan çıkıp 16 ve 17. yüzyılda Fransa’da gelişimini bulan kukla, sonrasında bütün Avrupa’ya yayılmıştır.

18. yüzyıl Fransa’sında marionettelerinin popülerliği ve güldürü amaçlı kullanıldığı ile ilgili Ebüzziyâ Mehmed Tevfik tarafından 1880 ve 1912 yılları arası çıkarılan Mecmû’ a-i Ebüzziyâ’nın “Kukla” başlıklı yazısında kuklanın XV. Lui zamanında sarayda çokça oynatıldığı ve kukla oyunlarının meşhur olduğu anlaşılmaktadır. “O tarihte zarâfetiyle şöhret bulan Madame du Deffand [?] ‘Kukla oyununu seyrederken herkesten ziyade gülerim. Çünkü hayâlâte tabi’ olduğumdan aradan bir çaryek mürûrda söylenen sözlerin hakikaten Polişinel lisânından sâdır olduğuna inanıyorum” dermiş (Nazlı, 2016, s. 213).

Şekil 2. Ünlü İngiliz kuklası Punch³

İngiltere’deki 17 ve 18. yüzyıllarda kukla tiyatrosu ile ilgili II. Charles dönemi kukla tiyatrosunun santsal gelişimi için önem göstermektedir. 1780’de Londrada Antonio Bibiena’nın sahne tasarımı ile alakalı özel bir dekor oluşturmuştur. Bunda devlet erkânının kukla tiyatrosuna ilgisi aşîkârdır. Dönem içerisinde kukla tiyatrosu temelde dini konular olmakla birlikte gündelik olaylar ve topluma mal olmuş masallar konu olarak seçilmektedir.

³ Axis 2000, Büyük Ansiklopedi, 1999, s. 408.

İtalya’da Comeddia dell’arte topluluğu tarafından bütün bir Avrupa’ya yayılan ve sevdirilen kukla tiyatrosu, gelişimini saraylarda prenslerin destekleriyle sürdürmüştür. Bu topluluğun sayesinde dini figür olan, ardından maskaralıklarda kullanılan kukla, halk içerisinde özgün bir yere sahip olmaya başlamıştır. 17.yüzyıldan itibaren tiyatro sanatı içerisindeki yerini almış, özel dekor ve kostümler ve ciddi seslendirmelerle varlığını sanatsal yönden oluşturmıştır.

18. yüzyılın başlarında kukla, zenginler için bir moda gösterisi olmuştur. Sonraları kuklaya duyulan ilgi azalmıştır. Hileleri ve dönüştürülebilirliği ile ün yapmış İtalyan fantoccini kuklaları ile Fransız Ombres Chinoises kuklaları (gölge oyunu) ilginin yeniden artmasını sağlamıştır. Mr. Punch, bu kez bir el kuklası olarak, davetlerde ve sokaklarda yeniden yerini almıştır. “18. yüzyılın sonlarında, ustaca hünerleri olan ve birçok biçime dönüştürülen, İtalyan fantoccini (kukla) oyunları, çok fazla popüler olmuş; bütün Avrupa ve İngiltere’yi dolaşmıştır (Binyon, 1966, s. 198).”

16, 17, 18 ve 19. yüzyılda kukla için genel bir bakış açısı verilmek istenirse: “Bu dönemde kuklalar, asıllarının gülünç karikatürleri olmuş ve karakterler basit ve iyi stilize edilmişlerdir. Kukla ülkeden ülkeye yayılırken her ülkenin kendi karakter ve psikolojisine uygun tipler de oluşmaya başlanmıştır” (Arnott, 1964, s. 31). Bu dönem için kuklanın sanatsal niteliğine kavuşmaya başlaması önemlidir. Açık seçik, güldürü öğeleri için daha çok kullanılan kukla, kimlik arayışı içerisinde, kendine dönemin zenginleri ve siyasileri sayesinde yer edinmeye başlamıştır. Bu zamana kadar kukla bir yetişkin eğlencesiyken 1820’lerde, kuklacılar çocuklara yönelik sahnelemeler yapmaya başlamışlardır.

19. yüzyılda Avrupa ve ABD’de kuklalara ilgi artmıştır. 20. yüzyıla gelindiğinde kukla yapmanın ve kukla oynatmanın sanatsal yönüne ağırlık verilmiştir. Bu kadar eski tarihe sahip olan kuklalar günümüzde çok çeşitli amaçlarda da kullanılmaktadır. Bunlardan biri de kuklalarla aile planlaması eğitimi verilmesidir. Bu eğitimde kukla sanatçısı Bill Baird “Karagöz” karakterini kullanarak Türk aile yapısına uygun bir aile planlaması oyunu geliştirmiştir (MEGEP, 2007).

Batek (1981, s. 44), II. Dünya Savaşı’ndan sonra kukla kumpanyalarının yerini solo kumpanyalarının aldığını ve Amerikalı kuklacılarının modern kukla ile ilgili yapılabilecek eylemler üzerinde durduğunu belirtir. Kuklaların insanlar için eğitim ve sağlıkta kullanılmasına yönelik çalıştığını ifade eder. Aynı zamanda bu dönemin bilinen kuklacıları olarak da Tony Sarg, Remo Bufano, Robert Edmond Jones, Paul Mc Pharlin’i saymaktadır.

Amerikalı kuklacı senarist, yönetmen Jim Henson ve Joan Granz Cooley’in yarattıkları “Susame Street” (Susam Sokağı) adlı televizyon dizisi için tasarladıkları ‘Muppet’ler dünyanın birçok ülkesinde ünlendi. Tüm dünya televizyonlarında da ismi genellikle Susam Sokağı olarak kalmıştır. Ülkemizde de TRT öncülüğünde yayınlanmıştır. Türkiye’de yayınlandığı günden itibaren çok sevildiği için uzun bir süre televizyonlarda bu kuklalar yer edinmiştir. 1970 ve 1980 yıllarında büyüyen çocuk ve yetişkinler, denilebilir ki (Susam Sokağı) adlı televizyon dizisi ile büyümüşlerdir.

Kuklalar, her ülkenin gelenekleri içerisinde değişikliklere sahip olsalar da başta çocuklar olmak üzere sevilmiştir. İnsanoğlunun kendisini ifade edişinin sembolik karşılığı olan kuklalar sanat olmayı başarmış ve gelişimini devam ettirmiştir. Bugün bile Avrupa’da, Asya’da ve diğer kıtalarda pek çok alanda kuklanın kullanımı devam etmektedir. Kukla sanatı,

“UNİMA” adı altında İtalya’da kurulan uluslararası bir topluluk olmayı da nihayetinde başarmıştır. Ülkemiz de bu kuruluşun bir üyesidir.

Türk Kültüründe Kukla

İfadenin yetersiz kaldığı durumlarda insanlar bazı sembollere ihtiyaç duymuşlardır. İnsanlar, anlatılmak isteneni vermek için ritüellere bel bağlamıştır. Gizli olanı, görülemeyeni, anlaşılamayanı vermede en etkili yol ritüellerdir. Doğanın verdiği kaygıyı azaltmak ve kendinden olan ya da kendine yakın olan bir nesneye bağlanmak gereği duymuştur. Manevi sıkıntıyı bastırma, teskin etme adına bazı totemler oluşturulmuştur. Bu totemlere olan inanç, insanlar arasında bir rahatlama ve faydacı bir durumu meydana getirmiştir.

Mısırlılar, Yunanlılar, Hintliler ve Çinliler gibi medeniyetler ritüellerinde kukla kullanmıştır. Türkler de Şaman geleneği içerisinde diğer dünya medeniyetleri gibi kukla kullanmıştır. Şamanlar, dini ritüellerinde bazı soyut kavramları somutlaştırma amacıyla ölüm, ruhlarla temas gibi soyut amaç taşıyan ayinlerde kukla kullanımına başvurmuştur. Hatta Özbeklerde ölen yakınlarının kuklasını yapma geleneği vardır. Gök Türk Devri Türk mezarlarında ölenin tasviri olan kumaştan kukla (tulu) kullanılmıştır. Kumanlar ölülerinin üzerine büyük bir tepcek yaparlar ve onun üzerine de bir insan heykeli dikilmektedir.

Şamanizm, türk kültüründe varlığı etkin olarak hissedilen bir inanç sistemidir. Şamanlar dini lider olarak toplum hayatını etkilemekte ve kültürel değerlerin devamında önemli rol oynamaktadırlar. Şamanların ayinleri oyun olarak adlandırılmakta ve mitler ve ritüeller kuklalarla tiyatral bir biçimde canlandırılmaktadır. Oyuncu olan “Şamanların “Manyak” adı verilen giysilerinin üzerinde Ülgen’in 9 kızı ya da oğlunu sembolize eden kuklalar bulunur. Bunlar şamanlara yol gösterir ve yardım eder.⁴

Türklerde sadece dini ritüellerinde değil hastaları iyileştirmek için de kukla kullanımı söz konusudur. Rudenko’nun (2001, s. 395). Başkurtlar üzerine yaptığı araştırmalarda bunun örneğini görmek mümkündür. Başkurt Türkleri arasında yaygın bir tedavi şekli olan kurban kesmeden söz açar. Kullanılan kurbanların kaz ve horoz olduğunu ifade eder. Tedavinin uygulanışında kız ve erkek iki adet kukla yapılır ve bu kuklalar ekmek ve lapa ile birlikte bir kovaya konulur. Otçu canlı horozu alıp hastanın etrafında dönüp üfleyerek hastalığı kovar. Ural bölgesinde, özellikle Kara-Kıpçak Başkurtlarda sıkça rastlanır.

⁴ http://www.imgrum.org/media/1661860803430336769_1713567295

Şekil 3. Şaman⁵

Şaman kültüründe kuklalar, alâlade kullanılan basit nesneler değildir; çünkü nesnelerin ruhu olmaz. Ancak kuklalarda büyülü ve olağandışı bir gizem söz konusudur. Şamanlar kuklalara canlı, etkileyici ve olağanüstü bir vasıf yükledikleri için özellikle kullanmakta fayda görmüşlerdir. Bu konuda Kirby (1975, s.18), bir şamanın, doğaüstü gücüyle kullandığı kuklayla kâhinlik yaptığını ve vantrilog gibi konuştuğunu belirtir. Bu da insanlar üzerinde sanki kukla kendi başına konuşuyormuş gibi görüldüğünü ve bu şekilde kuklaların güçlendiğini ifade eder. Şamanların kuklalara ruh verme işleminde, hızlı bir şekilde figürleri hareket ettirdiğini ve hileli malzemelere başvurduğunu anlatır. Bu şekilde izleyenlerin de büyüselsel bir ortamda gibi hissettiğini belirtir. Ölümün büyük kuklalarla temsil edildiğini ve bu kuklaların ortadan kaldırılıp iplerle oynatılan tahtadan bir kuşun canlanmasıyla doğum temsil edilmektedir.

Orta Asya Türklerinden Özbeklerde, kukla geleneği oldukça yaygındır. Özbeklerde kukla oyununun iki farklı şekli vardır. Bunlar çadır hayal ve ipli kukla türleridir. Dest Korçak ya da diğer adıyla Kol Korçak adı el kuklasını temsil eder. Her ne kadar bu kukla geleneğinin Acem kökenli olduğu ifade edilse de bunun böyle olmadığı Özbeklerin ölümlerini bazen gömmediği ve törenlerde kullandığı bilinmektedir. Amaç ata kutsallıklarının yaşatılmasıdır ve bu eylem zamanla kuklalarda ritüelleşmiştir.

“İlk kuklalar -eklemlı kafatası ve menteşeli maske formuyla- ilkel toplumların büyü ve dini törenlerinde kullanılmıştır” (Güler, 2007, s. 212). “Türkistandaki bahşılar hastaları sağaltırken kukla kullanıyorlardı. Altaylıların tözlerinin çoğu bebeklerdi” (And, 1974, s. 253). İsimleri ne olursa olsun kolkorçak da kabarcuk da ilkel dinlerin ibadet vasıtalarından olan dinî oyunlardandır” (Sevin, 1968, s. 10). Denilebilir ki Türkler, kuklaları birçok amaç için kullanmıştır. Hatta Baltacıoğlu (1975) kuklanın ilk kullanıcılarının Türkler olduğunu dile getirir. Bunun ispatında Rus bilginlerin yaptığı kazıları örnek gösterir. Bu kazılarda Türk hükümdarlar değerli eşyalarıyla gömülü bulunmuş ve içerisinde kuklalara rastlanılmıştır.

⁵ www.turkcetarih.com

Şekil 4.

Ünver Oral'ın Kukla ve kuklacılık kitabından- Özbek Kuklası

Şekil 5.

Türk Selçuklu Oyuncak Kuklaları. 12-13.yy. Benaki Museum Yunanistan.⁶

Hüseyin Baydemir, Özbek Koğırcak (Kukla) Tiyatrosu hakkındaki makalesinde Türklerde kullanılan kukla kelimesini birçok eserde tetkik etmiş ve kuklanın Türklerde ortak

⁶ <http://www.theimgrum.com/p/ongun>

birkaç kelime üzerinden gittiğini göstermiştir. Kukla, farklı söyleyişlere karşın Divanü Lügati-t-Türk ile başlamak üzere Uygur, Çağatay, Kırgız, Kazak, Tatar, Başkurt Türkçesinde genellikle “bebek” anlamlarında kullanılmaktadır. “Divanü Lûgat-it-Türk’te “Kudhurçuk: Kız çocuklarının insan suretinde yaparak oynadıkları bebek, kukla” (Atalay 1985, I, 501) olarak geçer.” (Baydemir, 2011, s. 65).

Kukla konusuyla ilgili kanıtlar tarihi XI. ile XII. yüzyıllarda İran’da da görülür. Konuyla alakalı eserlerden biri Gazali’nin “ihya-ül-ulum” adlı eseridir. Eserde gecenin karanlığında kuklacının kuklaları oynatması gibi insanların davranışlarının bir üst perdeden benzer şekilde yönetildiği ifade edilir. Özellikle iki tip kukla göze çarpmaktadır. Bunlardan biri çadır hayal, hayma-i şebbazi gibi adları olan “ipli kukla”, diğeri de, kol korçak yani “el kuklası” idi (Aygün, 2012).

Metin And, Türk Tiyatrosu adlı eserinde Türk kuklası hakkında araştırma yapan Spies, Houtsma, Pavet De Courteille ve Jacop’un yanlış yönlendirmelerinden söz açar. Jacop, “Çadır Hayal” sözcüğündeki hayal kelimesini gölge oyunu olarak tanıtmış ve bu şekilde uzunca bir süre devam etmiştir. And, bu konuda “Çadır Hayal” sözcüğündeki hayal kelimesini gölge oyunu olmadığını ve birçok yerde bu kelimenin kukla için kullanıldığını ifade etmektedir. Türk kuklası ile ilgili araştırma yapan araştırmacılar “...aslı bebek ve kukla oyunu olan kavurcak, kıvırsak, kıvırcak, kavur, koğurcak, kurçak, kursak, kaurcak, kuçak, korçak, kabarcuk sözlüklerine kukla ve bebek anlamları yanında gölge oyunu görüntüsü anlamını da yanlış olarak vermişlerdir (And, 1969, s. 82-83).

Ayrıca lu’bet kelimesinin yer aldığı 11 ve 15. yüzyıl arası dönem eserlerinde yapılan çevirilerde lu’bet, “kavurcak, koğırçak” olarak çevrilmiştir. Farsça yazma geleneğinin edebi dildeki sonucu olarak lu’bet kullanılmıştır. Nizami’nin Hüsrev ü Şirin mesnevisinin çevirisinde lu’bet sözcüğü kovurcak olarak çevrililmektedir. Tasavuffi geleneğine uygun olarak yer ve gök çadıra(hayme), insanlar da oyuncaklara, kuklalara(lu’betan) benzetilmektedir. Fuat Köprülü, lu’betan’ sözcüğünün Özbeklerin çadır hayal’i gibi kukla olduğunu ifade etmektedir.(And, 1969). Hanlıklar Dönemi’nde Türkistan’da kuklacıların etkin olduğu ve gösteriler yaptıkları bilinmektedir. “Kuklacıların ‘Risale-i Koğırçak’ (Risale-i Lu’bet) adlı bir de risalelerinin var olduğuna inanılır.¹²” (Baydemir, 2011, s. 67). Hamdullah Hamdi’nin XV. yüzyılda yazdığı Yusuf u Züleyha adlı eserinde:

“Beni bir lu’b ile şıkar itdi

Çün hayalünü aşıkâr itdi.” (And, 1969, s. 86-87).

Türklerin Orta Asya’dan gölge oyunu değil kukla getirdiklerini ve gölge oyununun, Spies’in yanlış yönlendirmelerine rağmen Türklerde bulunmadığı anlaşılmaktadır. Kukla geleneği çok eskilerden Türklerin kültür yaşamında yer almaktadır. Konuyla ilgili Nevâî’nin Hayret’ül Ebrâr adlı mesnevisi, Kemaleddin Mîr Hüseyin Vâiz Kâîfî’nin Fütüvvetnâme-i Sultânî’si konuyla ilgili çadır cemal (el kuklası) ve çadır hayalin (ipli kukla) çok yaygın bir şekilde kullandığını dile getirmektedir.

Edirneli Nazmi, Divan-ı Türk-i Basit adlı eserinde kukla gösterilerinden şöyle bahseder:

“Donanurlar dayanurlar gurur ile gezerler hep

Sanasub quqlalardur qalqıpşurlar her biri dik dik” (Atasoy, 1997, s. 36).

Bu beyitten de anlaşıldığı gibi kukla oyununun daha 16'ncı yüzyılda Osmanlının günlük yaşamında mevcut olduğunu görüyoruz.

Kukla, Anadolu'ya gölge oyunundan önce girmiştir. Her ne kadar 17. yüzyıla kadar kukla kelimesi ile isimlendirilmese de Anadolu köylerinde kullanımı devam etmiştir. Günümüzde de kukla kullanımı köylerde devam etmektedir. Denilebilir ki ilk Türk devletlerinden sonra Selçuklular döneminde de kukla kullanımı söz konusudur. Selçuklular döneminde 13. yüzyıldaki Sultan Veled'in divanında da gerekli kukla ifadesine rastlanılır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren kuklalar, özellikle Anadolu köylerinde kullanılmaktaydı. Orhan Bey'in evlenme merasiminde de kukla kullanıldığı bilinmektedir. Orhan Bey'in Bizans prensesi ile evliliğinde ortaoyunu, meddah ve kukla oyunları sergilenmiştir. "Türklerin Anadolu'yu yurt edindikleri ilk asırların yazılı metinlerinde görülen "kukla", daha sonraki yüzyıllarda Anadolu insanının sosyal ve kültürel hayatında yer almış, dinamizm kazanmış, belirginleşmiş, o kültürel yapı içinde çeşitlilik ve süreklilik göstermiştir" (Yakıcı, 2009, s. 39).

Osmanlı dönemi şenliklerine bakıldığında bed-i besmele (şehzadenin ilk derse başlaması), velâdet-i hümayun (padişahın çocuğunun doğumu), sûr-i cihâz (saray mensubu sultanların evliliği) ve kazanılan zaferler için eğlenceler tertip edilirdi. Bu şenliklerde kukla kullanıldığı ifade edilmiş hatta bazı yerli ve yabancı tarihçiler tarafından yazılı eserlerde belirtilmiştir. Osmanlı dönemi şenlik ve törenler yılın bahar mevsiminde genellikle yapılır ve bu iş saray eşrafı için tekerrür eden bir durum arz ederdi. "Tac giyme" törenlerinde ölenin yerine yeni umutlar için dualar edilir ve ziyafetler verilir. Düğün, sünnetler ve diğer törenler için And: "Pek çok toplumda görülen bu mevsimlik törenler, değişik biçimlerde karşımıza çıkıyor. Bunlardan biri eskinin kovulması biçimidir. "Eski" ise bu şenliklerde karşımıza bir Kral, ölüm ya da kötülük olarak çıkar ve süslü bir direk veya bir kukla ile sembolize edilirdi" (And, 1962, s. 5).

Kuklanın Anadolu'ya Yahudiler eliyle getirildiğine dair bir görüş de söz konusudur. Bu görüşün kanıtlanması ile ilgili ortak bir kanı yoktur. İspanya'dan sürülen Yahudiler II. Bâyezit döneminde İstanbul'a getirilmiştir. Dönem içerisinde Yahudi hokkabazlarla ilgili, oyun oynattıkları sırada yardakçının kuklalarla konuşması, onlarla kavga etmesi ve söyleşmesi günümüze değin aynı şekilde gelmiştir.

Kukla, Osmanlıda 1582 şenliğinde Almanca bir kaynakta geçmektedir. Kaynakta küçük bir kulübenin içerisinde kuklaların oynatıldığı ve yardımcı kişinin kuklalara gerçeklik katmak için oyunlar yapmaktadır. Yardımcı kişi halkın arasına katılarak sahnedeki kuklalarla söyleşmekte ve bu oyuna canlılık ve gerçeklik katmaktadır. Bu dönem kuklaları daha çok eğlence amaçlı kullanıldığı söylenebilir; çünkü şenliklere gelen insanlar eğlenmek ister. Atasoy, (1997, s. 8) XVI. yüzyılda yapılan III. Murat'ın oğlu III. Mehmet için düzenlediği şenlikten bahseder. Şenlik için hazırlıklar bir yıl öncesinden başlar ve tüm gruplar katılır. Bu şenliğin de 52 gün sürdüğü ve padişahın emriyle 'Surname-i Hümayun' adıyla kitaplaştırıldığı düşünülürse zamanın şenliklerinin görkemi anlaşılır. Bu şenliklerde kuklabazlar da hünerlerini göstermiştir.

Yapılan şenliklerin değerini ortaya koyan oynatıcıdır. Bu dönemde Pehlevan Suhte Hasan, Yusuf, Hasan, Nuh, Abdiş, Şehi isimleri bilinenler arasındadır. Pehlevan İbrahim ayak kuklası oynatmıştır. Avrupa'daki "marionnettes à la planchette" ile benzerlik gösterir ve hala

Anadolu’da oynatılan ayak kuklaların atası mahiyetindedir. Ayak kuklası ile “marionnettes à la planchette” kuklası biri ayağa biri de dize bağlı olarak gerçekleşen kuklalardır.

Evliya Çelebi, seyahatnamesinde dönemin seyirlik oyunları hakkında bilgi verirken kukla ile ilgili “pehlevan-ı kuklabaz, pehlevan-ı başkuklabaz” isimlerini zikreder. Aynı dönemde birkaç eserde kukla için kullanılan isimler zikredilir. Öncesinde kukla terimi kullanımı pek görülmemiştir. “ Abdi sûnamesinde birçok yerde geçiyor. Üç örnek vereyim: Dahi hayalbâzân ve hokkabâzân ve kuklaciyan...” (And 1969, s. 96). Hatta o dönem kuklacıların saray cariyelerini eğittiği “verile” denilen ödeme belgelerinden öğrenilmektedir.

Araba kuklası, dev kuklalar ilk defa 18. yüzyılda kayıtlarda yer alır. Dev kuklalar, Osmanlı geçit alaylarında halkı etkilemek için çokça kullanılmıştır. Araba kuklalarının, Acem giysileri içerisinde arabanın hareketiyle beraber kuklaların tef çalarak, şarkılar söyleyerek etraflıca döndükleri ve bu oyunun halk için hem komik hem de ilginç görüldüğünü söyleyebiliriz. And(1969), Türk Tiyatrosu adlı eserinde Vehbi sûnâmesinde araba kuklası için “ Hak bu kim garip sanat ve acîp sûret olub gerdûne-i mezkûreyi bir doğru yürür dakikalı sâate döndürmüşler idi.” ifadesi yer bulur. Buradan araba kuklası için “garip” denmesi bu kuklanın Anadolu’da görülmeyen bir tür olduğunu gösterir. Acem kıyafetli olmaları yerli olmadığını da göstermektedir. “Türklerde kuklanın değişik şekilleri görülmektedir. Bunlar; ayak kuklası, yer kuklası, araba kuklası, dev kukla, iskemle kuklası, el kuklası, çubuklu ve ipli kuklalardır” (Yakıcı, 2009, s. 37).

Türk kukla sanatını 18. yüzyılda etkileyen isim İngiliz kuklacı Thomas Holden olmuştur. İpli kuklayı İstanbul’da 1882 yılında kullanmış ve büyük bir beğeni toplamıştır. Sonraki yıllarda da sık sık oyunlarını sergilemeye gelmiş ve kuklacılığı Anadolu’da yaymıştır. Aynı dönemde “İstanbul’daki kukla sanatçıları El kuklası, araba kuklası, dev kukla oynatmak tekniğini çok iyi biliyorlardı.” (Özhan, 1994, s. 74). Ancak bu dönem kuklacılar Holden’in etkisinde kalarak oyunlarını güncellemektedir. Dönemin Holden Tiyatrosu ismi yakın zamana kadar kullanılan bir tabir olması onun etkisini anlamamız için yeterlidir. “ Holden’in etkisini görmek için, aynı yıllarda temsiller veren Türk kuklacılarının programlarına bakmak yetecektir. Nitekim 1896’da The Levant Herald and Eastern Exspress gazetesi Tepebaşı Tiyatrosu’nda 10 Nisanda başlayan temsilleri anlatıyor ve Emin Beyin Holden’in öğrencisi ve Holden kadar iyi olduğunu belirtiyor” (And, 1969, s.103).

Osmanlı eğlence kültürü içerisinde 19. yüzyılda “Direklerarası” önemli bir yer tutmaktadır. Mutsos kuklaları, 1903’te Eftalos kahvesinde, 1905’te Tepebaşı’nda Cafe Bristol’de gösterimi yapılmıştır. O dönem ipli kukla için temsilini bir bahçe içerisinde insanları gerçekten eğlendiren küçük varlıklar olduğu ifade edilmektedir. İzleyenlerin kakhaha tufanı oluşturduğu; ama biraz daha iyi oynatabilmenin gerekliliği üzerinde durulmakla beraber iplerin uzaktan bile seçilebiliyor olmasının kötü bir görüntüye sebebiyet verdiği izah edilmektedir. Osmanlının kuruluşundan çöküşüne yerli yabancı kukla çeşitleri oynatılmıştır. Osmanlıda “Daha çok 17. yy.’da yaygın olarak kullanılan kukla, 19.yy’ın sonunda Batı tiyatrosu, yerli orta oyunu ve tuluat tiyatrosunun karışımından oluşmuş minyatür seyirlik bir oyun niteliğine kavuşmuştur (İvgin, 2000, s. 65).”

Kukla ülkeden ülkeye yayılımını sürdürürken ülkelerin kendine özgü karakter ve psikolojisine uyan tipler de meydana çıkmıştır. “Günümüze kadar gelmiş olan karakterler arasında, İngiltere’de bir el kuklası olan Punch ve Judy, Almanya’da Kasperl, Hanswurst,

Sovyetler Birliği'nde Petruşka ve Türkiye'de İbiş figürünü sayabiliriz" (Arnott, 1964, s. 31). Türk kukla tiyatrosu içerisinde bilinen kuklalar olarak "İbiş" ile "ihtiyar" ı sayabiliriz. İbiş'in sevdiği kız evin hizmetçi kızı "Fatma" dır.

Kuklaların konusu saray çevresine has bir yapıda değildir. Halkın içinden biri olan İbiş konusunu halkın sade yaşayışından alır. "Kukla oyunları ya Karagöz, Ortaoyunlarından alır veya kuklada halk efsaneleri, aşk hikâyeleri işlenir." (And, 1969). El kuklası olan İbiş'teki konular halktan alınırken; ipli kuklalarda bu durum Thomas Holden etkisiyle "Kül Kedisi" gibi Avrupa masalları konu olarak sunulmuştur. Thomas Holden'in öğrencisi olan Emin Bey'den itibaren Avrupa masalları ile birlikte Anadolu halk masalları, efsaneleri ve aşk hikâyeleri konu olarak kullanılmıştır.

Osmanlı padişahlarından Abdulhamit'in de kukla izlediğini ve bunu aile efradıyla gerçekleştirdiği bilinir. Oyunların oynandığı bir gün oyundaki talihsiz bir kaza sebebiyle kuklaların sarayda oynatılmasını yasaklamıştır.

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geleneksel sanatlara karşı başlayan ilgisizlik daha sonraki yıllarda değişik nedenlerden dolayı gitgide artmıştır. Osmanlı devleti siyasi ve ekonomisinin bozulmasıyla batıya yönelmiştir. Bu durumla birlikte sanat ve kültürde değişimler olmuştur. 1839 yılında ilân edilen Tanzimat Fermanıyla Osmanlı batılılaşma eğilimine tamamen girmiştir. Bu yıllara kadar halkın severek izlediği Karagöz, kukla, ortaoyunu ile birlikte Avrupa tiyatrosunun da İstanbul'a girmeye başladığını görüyoruz.

Cumhuriyetin ilk yıllarında geleneksel Türk kukla tiyatrosunun gelişimiyle Karagöz, kukla, ortaoyunu, meddahlık halkın ilgiyle izlediği sahne sanatlarımız olmuştur. Halkevleri bu gelişime öncülük etmektedir. Bu dönem araştırmacı ve yazarlar Enver Behnan Şapolya, Selim Nüzhet Gerçek, Pertev Naili Boratav, Orhan Şaik Gökyay, Sabri Esat Siyavuşgil, Münir Hayri Egelı, Hüsamettin Bozok, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Muhittin Sevilen (Hayali Küçük Ali), Bedrettin Tuncel, Tahir Alangu, Mustafa Rona, Kemal Kamil Aktaş, Turhan Doyran'dır. "Bu yazarların halkevi dergilerinde yayınlanan yazıları bütün halkevlerine gönderildiği gibi, başka yerlerde yayınlanan kitapları da halkevlerine kazandırılarak tiyatro kollarının yararlanmaları sağlanıyordu" (Özhan, 1985, s. 26).

Kuklalar, günümüzde Anadolu şehirlerinde pekçok alanda olduğu gibi oyunlarda da kullanılmaktadır. "Örneğin Mardin'de çocukların oynadığı "kukla" adlı oyunda oyuncunun "kukla" diyerek topa vurduğu gözlenmektedir" (Özdemir 2006, s. 340). Başka bir yöre Tekirdağ'da topla oynanan ebe oyununda saklananların kukla diyerek bulunduğu ve sobelendiği bilinmektedir. (Artun, 1992)Bu da bize kuklaların, oyunların ve çocukların vazgeçilmezi olduğunu göstermektedir.

Gelenek halinde bilinen ve kullanılan kukla oyunları vardır:"İki Garip Kardeş, Sahte Esirci, Gül ile Fidan, Üvey Ana, İncili Çavuş, Arabistan'dan Gelen Esirci, Hain Kız, Ferhat ile Şirin, Tahir ile Zühre, Kerem ile Aslı, Arzu ile Kamber, Mıstık ile Aloş ve İbiş" (Poyrazoğlu 1960, s. 56).

Ülkemizde yirmi yıl içerisinde kukla adına önemli gelişmeler gözlenmektedir. TRT 1-TRT Çocuk kanallarında kukla figürü yer almaktadır. Kukla ve Mask Araştırma Derneği, Karagöz Yaşatma derneği açılmıştır. Milletler arası kuklalar birliğinin bir şubesinin de

Ankara’da açılması çok önemli gelişmelerdendir. Kısaca UNİMA olarak bilinen kuruluşun merkezi İtalya’dadır.

Şekil 6. Kukla Efe.⁷

İlk olarak Ankara Belediyesi’nin başlattığı ve İstanbul, Bursa gibi illerimizin Büyükşehir Belediyeleri bünyesinde gezici Kukla tiyatrolarının oluşması da kukla tiyatrosu adına sevindiricidir.

Kukla sanatı ile ilgili günümüzdeki değerli gelişme üniversitede kuklaya dair bölüm açılmasıdır. Mimar Sinan Üniversitesi’nde 1958’de İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yüksek Dekoratif Sanatlar bünyesinde Tiyatro Dekorü ve Kostümü Atölyesi kurulmuştur. 1997 yılında Kukla ve Gölge Oyunu Ana Sanat Dalı oluşturulmuştur. Devlet Tiyatroları, Devlet Opera ve Balesi, Kocaeli Üniversitesi Sahne Sanatları Bölümü’nde kukla ve mask çalışmaları yapılmaktadır. Gazi Üniversitesi, Mesleki Eğitim Fakültesi El Sanatları Eğitim Bölümü Dekoratif Sanatlar Ana Bilim dalında bebek dersi verilmekte ve çağdaş ihtiyaçlara cevap verilmektedir.

⁷ <https://www.pinterest.co.kr/pin/668151294689322297/>

SONUÇ

İnsanlığın ortak müşterekleri vardır. Kukla, Türk dünyasında ve dünya milletleri içerisinde kendisine daima yer bulan ortak müştereklerdendir. Kullanım amaçları itibariyle toplumlarda benzer şekilde varlığını devam ettirmiştir. Dini ritüellerde, büyüde, çeşitli eğlencelerde ve çocukların oyunlarında halklara hizmet etmiştir.

Kuklanın köken itibariyle Mısır, Hint, Çin, Yunan ve Türk medeniyetlerinden doğduğu iddiaları olsa da ortak bir kabul olmayıp dünya milletlerinin ortak eseridir. Kuklalar bir ihtiyaç olarak var olmuştur. Doğanın gazabından korkan insanlar kuklalara sığınarak teselli bulmuştur. Aynı zamanda onların uğur getirdiğine inanmıştır. Şamanların kıyafetlerinde kuklaların bulunması gerçeği, kuklaların etkisi ve önemi adına ciddi bir göstergedir.

Türk toplumunda, İslam öncesi dönemde kukla kullanımı oldukça yaygındır. Göktanrı inancına sahip olan Türkler şamanlar vasıtasıyla kuklaları insanları etkilemek adına kullanmıştır. Ancak İslamiyet'in kabulüyle birlikte kuklaların kullanımı oldukça azalmıştır. Müslüman toplumlarda sanatsal olarak kukla gelişiminden pek bahsedilmemektedir. Çünkü kuklalar putlara benzetilmekte ve bu da dini hayatta yer bulamayan kuklaların toplum hayatında yerinin azalmasına neden olmuştur.

Kuklalar; kullanım alanlarına, kullanım amaçlarına ve yapısına göre çeşitlendirilmektedir. Kuklalar her milletin kültürüne ve anlayışına uygun bir şekilde oluşum göstermektedir. Punch, Matruşka gibi kuklaların İngiliz ve Rusların karakteristik özelliklerine sahip olması gibi Türk kültüründe de ibiş özel bir kişiliğe sahip el kuklasıdır.

Kuklaların halk kültüründeki yeri ve önemine bakıldığında kuklalar, zamanla gelişen teknolojiye rağmen varlığını halk tiyatroları yoluyla devam ettirmiştir. Bu üç boyutlu kültürel değerimize sahip çıkma adına yakın zamana kadar ciddi bir girişim olmamıştır. Ülkemizde hâlâ bir kukla tiyatrosu okulu yoktur. Ancak çeyrek asırdır büyükşehirlerde kukla günleri düzenlenmektedir. Bu anlamda 4. Uluslararası Kukla Festivali ile Ankara, 13. İzmir Kukla Günleri ile İzmir, 21. Uluslararası İstanbul Kukla Festivali ile İstanbul ve Uluslararası Bursa Karagöz Kukla Ve Gölge Oyunları ile Bursa, kuklaların yaşatılması ve tanıtılması adına dünya çapında önemli festivallere ev sahipliği yapmaktadır. Bu da geleneksel halk tiyatromuzun bir ögesi olan kuklalar adına sevindiricidir.

KAYNAKLAR

- And, M. (1962). Dionisos ve Anadolu Köylüsü. *İstanbul: Elif Yayınları*.
- And, M. (1969). Geleneksel Türk Tiyatrosu. Ankara: Bilgi Basım Evi.
- And, M. (1974). Oyun ve Büğü. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- And, M. (1977). Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri Açısından Orta Asya, İran, Anadolu Kırsalından Örnekler. *Milliyet Sanat Dergisi*, 243; 22-25.
- Arnott, P. D. (1964). Plays Without People. Indiana University, Pres Bloomington.
- Artun, Erman, (1992), Tekirdağ Çocuk Oyunları, Tekirdağ: Doğu Matbaası.
- Atasoy, N. (1997). 1582 Surname-İ Hümayun - Dügün Kitabı. *İstanbul: Koçbank*.
- Atatürk, M. K.(1923). Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt:2, Adana.

- Aung, M. H. (1937). *Burmese Drama*. Calcutta, Oxford University Press.
- Aygün, D. (2012). *Kukla Sanatı'nın Gelişimi ve Türkiye'deki Durumu*. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü El Sanatları Eğitimi Bölümü Geleneksel Türk El Sanatları Ana Bilim Dalı. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara.
- Baird, B. (1965). *The Art Of The Puppet*, New York: A Ridge Pres Book.
- Baltacıoğlu, I. H. (1975). "Türk Kukla Sanatı", *Türk Folklor Araştırmaları*, 313, Yıl: 27, Cilt:16. İstanbul.
- Baydemir, H. (2011). *Özbek Koğırcağ (Kukla). Tiyatrosu. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4 Sayı: 17.
- Batek, O. (1981). *Il Teatro Dele Marionettes. Çeviri. Angela e Mario Cabua, Ottoviano Slr, Milano*.
- Binyon, H. (1966). *Puppetry Today*. London.
- Carrol. D, (1999), *Puppet and Puppet Theatre*, Crowood Pres, Ramsbury Marlborough, Wiltshire Sn8 2hr.
- Gander, J.M-Gardiner, W.H (1993) *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, (çev. Onur B.), s.256-257, İmge Kitabevi, Ankara.
- Güler, M., Özdemir M. (2007). Türkiye'de Kuklacılık ve İpli Ahşap Kukla Yapımından Bir Örnek, *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 27, Sayı 2, s. 211-226.
- İvgin, H. (2000). *Karagöz ve Kukla Sanatımız*. Ankara: Akkav Yayınları.
- Jurkowski, H. (1988). "Towards A Theatre Of Object" *Aspects Of The Puppet Theatre*, Edited By Penny Francis (Ed.). (London: Puppet Centre Trust,).
- Kirby, E.T. :*Ur-Drama The Origens Of Theatre*(New York: New York Universty Press 1975).
- Megep (2007). *Mesleki Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi*. Çocuk Gelişimi ve Eğitimi. Kuklalar. Ankara.
- Nazlı, M. Ü.(2016). "Kukla (The Marionette/ Osmanlıcadan Transkripsiyon- Transcription From Ottoman Turkish), *Art-Sanat (Hakemli Dergi)*. 6/2016: 221-227.
- Oral. Ü. (2003). *Kukla Ve Kuklacılık*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Obraztsov, S. (1961). *Chinese Puppet Theatre*. Faber and Faber, London.
- Ökmen, M. (2000). *Herodot Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.(Eserin ilk basımı: 1983).
- Özhan, M. (1985). *Seyirlik Oyunlarda Ak- Kara Çatışması. Türk Folkloru Araştırmaları*, 1985/1.
- Özdemir, Nebi, (2006), *Türk Çocuk Oyunları C.1*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Poyrazoğlu, H., (1960). *Kukla Oyunları*, Ankara: Balkanoğlu yayıncılık.
- Puschke, H. R. (1962). *Liebenswerte Puppenwelt. I. Auflage Marion von Schröder Verlag GmbH. Hamburg: Printed in Germany*.

Rudenko, S.İ. (2001). *Başkurtlar*, (Çev. Roza Kurban, İklil Kurban), (**İlk Baskı Yılı: 2000**). Konya: Kömen Yayınları.

Sevin, N. (1968). *Türk Gölge Oyunu*. İstanbul: MEB Yayınları.

Tolstoy, N. (1996). *Sanat*, 3. Baskı(*İlk Baskı Yılı 1992*), İstanbul: Şule Yayınları.

Uslu, M. K. (2007). *Asiklopedik Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 1. Basım, İstanbul: Yağmur Yayınevi.

Yakıcı, A. (2009). *Evrensel Bir Tiyatro Sanatı Olan Kuklanın Anadolu İnsanın Sosyal ve Kültürel Hayatına Etkisi*, Milli Folklor, Yıl 21, Sayı 81.

W. Wolfgang. T. (1986). *Puppen theater*. Universitätsdruckerei und Verlag Dr. Und Sohn KG.München: Printed in Germany.

web:

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=SANAT(Tarih:09/06/2018 Saat 00:10 /08).

http://www.imgrum.org/media/1661860803430336769_1713567295 (Tarih: 09/07/2018 Saat 22:23 /08).

<http://tiyatronline.com/2732>(Tarih: 09/09/2018 Saat 23:12 /08).

<http://www.turkctarih.com> (Tarih: 09/09/2018 Saat 23:12 /08).

<http://www.theimgrum.com/p/ongun> (Tarih: 09/07/2018 Saat 20:25 /08).

<https://www.pinterest.co.kr/pin/668151294689322297/> (Tarih: 02/10/2018 Saat 12:00).